

ФОТОГРАФИЈЕ И СЛИКАНИ ПОРТРЕТИ СРПСКОГ КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА ИЗ ПАРИСКОГ АТЕЉЕА ФЕЛИКСА НАДАРА

Категорија чланка: прегледни рад

Апстракт: У раду се анализирају две серије фотографија (1873) и сликани портрети Милана Обреновића (1874) из париског атељеа Феликса Надара (Gaspard-Félix Tournachon Nadar), као и писмо које му је кнез написао 8. марта 1874. године, поводом завршетка и преузимања сликаних портрета. Фотографије деветнаестогодишњег српског кнеза приказују у униформи и грађанском оделу, у полупрофилу или анфас. Две серије фотографија и писмо чувају се у заоставштини атељеа Надар (Atelier Nadar) у Паризу (BnF, MAP), а неколико фотографија у медаљонима и у појединим музејима у Србији. Репрезентативни портрети сликани уљем на платну су међу најранијим сликаним представама Милана Обреновића из времена његове самосталне владавине и власништво су музеја у Србији и Црној Гори. Закључује се да су фотографије снимљене током прве кнежеве званичне посете Паризу, убрзо по отпочињању самосталне владавине, и да су портрети сликани по узору на једну од њих, до марта 1874. године. Може се претпоставити да су дело Адријена Турнашона (Adrien Alban Tournachon), млађег брата Феликса Надара.

Кључне речи: Милан Обреновић, Феликс Надар, Адријен Турнашон, портрет, фотографија

Милан Обреновић (1854–1901) рано је остао без оца и бригу о њему преузео је кнез Михајло. У жељи да му обезбеди достојно образовање послао га је у Париз, где је Милан имао приватног учитеља, али је похађао и престижни лицеј Луј Велики (Lycée Louis-le-Grand). Милан се након убиства кнеза Михајла 1868. године вратио у Србију и као четрнаестогодишњак је проглашен за кнеза. Србијом је до кнежевог пунолетства, 10. августа 1872. године, владало трочлано намесништво, а потом је он преузео власт (Јовановић 1934: 1, 270–282).¹

Убрзо након преузимања власти, кнез Милан упутио се у званичне посете у Беч и Париз (*ibid.*: 292). Судећи по писању француске штампе, у Паризу је боравио од 8. септембра до 22. октобра 1873. године. Можемо да закључимо да се управо том приликом фотографисао у париском атељеу чувеног Феликса Надара² (Gaspard-Félix Tournachon Nadar), где је наручио и своје репрезентативне портрете сликане уљем на платну.

Феликс Надар био је новинар, карикатуриста, страствени аеронаутичар, писац и фотограф. Фотографији је прилазио као једној врсти уметности и био је велики иноватор. Најкреативнији је био у раној стваралачкој фази. На пољу портрета оставио је изузетан траг, пажњу је усмеравао на лице моделâ, тежећи да их прикаже реалистички и да истакне њихову психологију. Позадину је ослободио декоративних елемената и користио је бочне изворе осветљења (Aubenas and Lacoste 2018; Лазић 2019; Огњановић 2019).

Две серије фотографија деветнаестогодишњег кнеза Милана израђене су и за албуме атељеа Надар (Atelier Nadar).³ Приказују га у генералској униформи, симболу владарског ауторитета, као и у грађанском оделу: тамном мантилу дворедног копчања и белој кошуљи са широком тамном машном, оживљеном украсном иглом са округлим врхом (сл. 1; сл. 2). Приказан на овај начин, млади кнез се приближавао грађанском слоју друштва (Борозан 2013).

² Псеудоним Надар првенствено се везује за Феликса, али су га извесно време носили и његов брат Адријен (Adrien Alban Tournachon) и син Пол (Paul Tournachon).

³ Заоставштину атељеа Надар (1855–1939) откупила је француска држава и чува је у МАП (MAP) и БнФ (BnF). (<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb43531421p>) Девет фотографија кнеза Милана је у БнФ, у албумима: бр. 5, 6 и 22. Могуће је да их има више. Види: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20nadar%20milan%29%20and%20dc.creator%20all%20atelier%20.%20photographe%20> У МАП су три фотографије. Види: <https://www.pop.culture.gouv.fr/notice/memoire/APNADAR020597>

¹ Најсрдачније се захваљујем др Радомиру Ј. Поповићу на препоруци литературе.

1. Надар: Кнез Милан Обреновић, 1873.
1. Nadar: Prince Milan Obrenović, 1873.

2. Надар: Кнез Милан Обреновић, 1873.
2. Nadar: Prince Milan Obrenović, 1873.

Из париских албума познате су две фотографије Милана Обреновића у медаљонима, у формату „визиткарте” (*carte de visite*),⁴ које га приказују у униформи, у полупрофилу, као и седам фотографија правоугаоне форме из серије „Карте за албум” (*Cartes albums*), од којих га две приказују у униформи а пет у грађанској одећи.⁵ Кнез је приказан у полупрофилу или фронтално, кратко подшишане и углачане косе, са слабиим брковима.

Фотографије углавном приказују кнежево погрсе, уз изузетак једне од њих која га приказује у фигури до колена, у грађанском оделу, док стоји крај постоља прекривеног једнобојном тканином. Кнез се лактом савијене десне руке ослања на постоље држећи прсте испод оковратника а шаку полусавијене леве руке иза леђа. Неприродна поза одаје утисак извештачености. Позадина свих фотографија је неутрална, без декоративних елемената.

Оковратник кнежеве униформе украшен је златовезом, рамена су наглашена раскошним еполетама са ресама а кружна дугмад нижу се дворедно. На десној страни груди су два, а на левој три ордена. Низ груди се спушта лента а око кнежевог струка је појас.

Надарове фотографије кнеза Милана у медаљонима, у униформи, у две позе левог полупрофила, чувају и

Историјски музеј Србије (Бојковић 2013: 92, 93, сл. 244), Музеј примењене уметности у Београду (Бујић и др. 2014: 191, сл. 23), Народни музеј Краљево (Драшковић и Савић 2013: 299, сл.12) и Народни музеј у Чачку (Бојовић 2014: 225, сл. 37). Ове фотографије идентичне су поменути париским фотографијама, једино су им медаљони незнатно дужи. На реверсима картона су информације о атељеу Надар, између осталог и тадашња адреса из улице Анжу (51, *rue d'Anjou*).

Најдетаљније је обрађена фотографија из Историјског музеја Србије⁶ (сл. 3). Надаров потпис је изнад медаљона, као и уз кнежеву леву надлактицу. У горњем левом углу је штитасти грб са круном и кнежевим иницијалима, док је испод медаљона аутограм: *М. М. Обреновић*. У доњем углу назначени су место и година снимања: *Paris 1873*.

На фотографији из Музеја примењене уметности у Београду⁷ година снимања, 1873, исписана је изнад медаљона. Место снимања, *Paris*, назначено је у доњем левом углу, док је у доњем десном углу Надаров потпис, испод кога је његов црвени иницијал: *N*. При дну фотографије из Краљева црвеним словима исписани су назив и адреса атељеа: *NADAR RUE D'ANJOU St HONO-*

⁴ Дим. 9,3 x 6 cm.

⁵ Дим. 14,5 x 10,5 cm.

⁶ ИМС, инв. бр. Ф-1001, Збирка фотографија Историјског музеја Србије.

⁷ МПУ, инв. бр. 10618.

3. Надар: Кнез Милан Обреновић, Историјски музеј Србије–
Историјска збирка, Београд.
3. Nadar: Prince Milan Obrenović, Historical Museum of Serbia–
Historical Collection, Belgrade.

RE, 51.⁸ Најједноставија је фотографија из Чачка, на којој је само Надаров црвени иницијал.

Картони фотографија из музеја у Србији различитог су дизајна и садрже различите детаље, што наводи на претпоставку да су израђиване сукцесивно, по захтеву тржишта. Судаћи по детаљима, најранија је фотографија из Историјског музеја Србије, а следе оне из Музеја примењене уметности у Београду, потом фотографија из Краљева и на крају она из Чачка.

Фотографски атељеи у Европи и Србији су још шездесетих година 19. века, поред израде, продавали већ израђене фотографије формата „визиткарте”, ради додатних прихода (Тодић 1993: 43). Поред тога што је кнез Милан поклањао Надарове фотографије, оне су у Србији вероватно и нуђене на продају.

Кнез Милан је на Надаровим фотографијама приказан стандардизовано, анфас и у неколико поза левог и десног полупрофила. Уочљиве су специфичности Надаровог стила: пажња је усмерена на модел а позадина је неутрална.⁹ С обзиром на то да је у питању званични

портрет владара, који је требало да га представи као институцију а не као појединца са психолошким карактеристикама и емоцијама, није се трагало за карактеристичним ставом.

Судаћи по лику и начину чешљања, све кнежеве фотографије из атељеа Надар снимљене су 1873. године. Убрзо су послужиле као предлог за његове репрезентативне сликане портрете из истог атељеа, као и за графику – илустрацију текста, објављену 15. јула 1876. године у лондонском листу *The illustrated London news* (1876: 4).

Атеље Надар се од 1860. године налазио на Булевару капуцина (No 35, Boulevard des Capucines) (Aubenas and Lacoste and Givodin 2018). Надар је тада услед оштре конкуренције комерцијализовао рад, запослио је помоћнике и сам је мање учествовао у производњи. Усвојио је формат „визиткарте” (Огњановић 2019: 45, 47), поједноставио је приступ моделу, снижио цене и проширио круг клијентеле.

У време фотографисања кнеза Милана, атеље Надар налазио се у улици Анжу, где је премештен 1872. године¹⁰ (Aubenas and Lacoste and Givodin 2018). Надарова супруга Ернестина (Ernestine Nadar) тада је руководила радом двадесет петоро сарадника. Надар је некадашњи атеље на Булевару капуцина издавао за изложбе.

На почетку самосталне владавине кнеза Милана, Србија је била у лошим односима са Немачком, Француском, Аустријом и Турском¹¹ (Јовановић 1934: 288–292). Упркос жељи Порте да млади кнез прво посети султана, свог сизерена, он је посете страним дворovima отпочео Бечом.¹² Дочекан је са суверенским почастима, што се лоше одразило на односе Србије и Турске, као и Аустрије и Турске¹³ (*ibid.*: 288–292; Documents diplomatiques français (1871–1914) (1929: 257)). Кнез Милан је из Беча отпутовао у Париз. Посету је првобитно најавио за август и француски министар иностраних дела Брољи (Broglie) писао је Анжелару (Engelhardt), француском конзулу у Београду, да ће кнез бити примљен на најбољи начин¹⁴ (Documents diplomatiques français (1871–1914) (1929: 253)). Кнез Милан је у Париз стигао 8. септембра ујутро (*Journal des débats politiques et littéraires*

¹⁰ Надар је током Париске комуне запао у лошу финансијску ситуацију и атеље је преселио у скромније здање, ради смањивања трошкова.

¹¹ Аустрија је намеравала да блокира границу са Србијом, али су односи изглађени у априлу 1873. године.

¹² Србија је кнежеву посету султани условљавала решењем питања железничке везе и Малог Зворника. Док се Порта предомишљала, кнез је отпутовао у Беч (Јовановић 1934: 292).

¹³ Турски амбасадор је, због вазалног положаја Србије, инсистирао да он млади кнез представи цару. Како је аустријска Влада то одбила, он је напустио Беч, не знајући како даље да поступа. О томе је Баневил (Banneville), француски амбасадор у Бечу, 27.08.1873. године писао Брољију (Broglie), министру иностраних послова Француске. (Documents diplomatiques français (1871–1914) 1929: 257) Види: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64518063/f311.item.r=milan%20>

¹⁴ Види: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64518063/f307.item.r=prince%20milan%20obrenovitch> Односи са Француском били су нарушени због присуства српског представника у Берлину, на прослави немачке победе над Французима (Јовановић 1934: 289).

⁸ НМК, инв. бр. И-1563

⁹ Изузетак је фотографија на којој је кнез приказан стојећи, где је видљив угао постоља.

4. Атеље Надар: Кнез Милан Обреновић, уље на платну, Народни музеј, Београд, 1874.
4. Nadar Studio: Prince Milan Obrenović, oil on canvas, National Museum, Belgrade, 1874.

1873: 3). Председник Републике примио га је у Версају у петак, 12. септембра (Le XIXe siècle 1873: 2), док му је генерал Мак-Маон (Mac Mahon) у недељу 28. септембра, након вечере, лично уручио орден Великог крста Легије части (La Presse b 1873: 2).

Поводом окончања посете Паризу, кнез Милан је 18. октобра у хотелу Гранд (Grand Hotel) приредио опроштајну вечеру за тридесет званица, којој су присуствовали маршал Мак-Маон, већина министара, укључујући и Брољија, званице високог ранга, чланови кнежеве пратње и неколико његових париских професора и школских другова¹⁵ (Le Constitutionnel 1873: 4; La Liberté 1873, 3). Кнез је 22. октобра увече требало да отпутује у Беч а потом у Београд, где је планирано скоро заседање скупштине. Дневни лист (La Presse a 1873: 2) најавио је 21. октобра да ће тога дана председник Републике примити српског кнеза у Јелисејској палати. Одмах по кнежевом повратку у Србију пала је Влада, којом је председавао Јован Ристић (Јовановић 1934: 292).

¹⁵ Међу званицама су били и барон А. Ротшилд (baron A. de Rothschild), војвода Дари (vicomte Daru), маркиз Ди Ло (marquis Du Lau), војвода Тремоај (duc de la Tremoille), вицебарон Д'Аркур (vicomte d'Harcourt), војвода Рошфуко Бизакиа (Duc de la Rochefoucauld Bisaccia), барон Суберан (baron Soubeyran), Филип Христић, дипломата у Цариграду, пуковник Николић, први кнежев ађутант и капетан Богиневић, ађутант. Маршал Мак-Маон је тада Христића одликовао Легијом части (Le Constitutionnel 1873: 4, La Liberté 1873: 3, La Presse a 1873: 2).

5. Надар: Кнез Милан Обреновић, 1873.
5. Nadar: Prince Milan Obrenović, 1873.

Сликани портрети (1874)

За сада су позната три репрезентативна портрета Милана Обреновића из атељеа Надар, сликана техником уља на платну. Два су у Београду, у власништву Народног музеја¹⁶ (сл. 4) (Петровић 2014: 139, 150, сл. 24) и Војног музеја (Маричић 2014: 18, сл. 15; Борозан 2013: 470, 471), док је трећи у Народном музеју Црне Горе на Цетињу (Вукелић 2017: 195, 209, сл. 4). Димензије портрета из Војног музеја у Београду¹⁷ и Народног музеја Црне Горе¹⁸ готово су идентичне, док је портрет из Народног музеја у Београду нешто мањих димензија, што се одразило на скраћен приказ књига и кациге у левом углу слике.

Репрезентативни приказ сведене композиције грађен је по постулатима Надаровог стила: пажња је усмерена на модел, позадина је неутрална и тек неколико пробраних елемената наглашава кнежев владарски ауторитет. Кнез је приказан реалистички, трочетвртински, у левом полупрофилу, у стојећем, суздраном ставу, који је у служби његовог владарског достојанства, одевен у црну генералску униформу. Светлост из бочног извора простире се иза кнеза бацајући акценат на благо уздигнути лик са замишљеним, визионарским погледом.

¹⁶ Инв. бр. НМ 31_829; дим. 116 x 90 cm.

¹⁷ ВМ, инв. бр. 11270; дим. 130 x 97 cm.

¹⁸ НМЦГ, инв. бр. МКН У 212; дим. 131 x 97,5 cm.

6. Кнез Милан Обреновић: Писмо Феликсу Надару, 8. март 1874, стр.1.
6. Prince Milan Obrenović: A letter to Felix Nadar, 8th March, 1874, p. 1.

7. Кнез Милан Обреновић: Писмо Феликсу Надару, 8. март 1874, стр. 2, 3.
7. Prince Milan Obrenović: A letter to Felix Nadar, 8th March, 1874, p. 2, 3.

Цртеж је сигуран, гама је сведена и тамна, са златним, црвеним и белим акцентима.

Униформа симболише кнежев владарски ауторитет и улогу војсковође. Украшена је богатим златовезом, рамена су наглашена раскошним златним еполетама са ресама а округла златна дугмад нижу се дворедно. На левој страни груди су три а на десној два ордена. Низ груди се спушта црвена лента а око струка је сребрни појас.

Кнез се благо савијеном левом руком ослања на парадни мач. У благо савијеној десној руци држи беле рукавице, ослањајући се на књиге, положене на постоље, прекривено једнобојном тканином. На књигама је рељефна кацага златне боје, која са чеоне стране има грб а на врху белу перјаницу. Портрети су датирани доле десно: *Ateliers Nadar Paris 1874* (Петровић 2014: 151; Вукелић 2017: 209).

Поређењем портрета и фотографија кнеза Милана из заоставштине атељеа Надар закључује се да су сликани по узору на једну од њих, из серије „Карте за албум” (сл. 5), с тим што је приказ обogaћен додатним елементима, у циљу репрезентативности и преношења одређених порука. Слика је верно пренео лик и став са фотографије, али је кнеза приказао готово до колена и руке су у потпуности видљиве. Мач и кацага су, уз

униформу, додатни владарски атрибути а књиге симболи учености и просвећености.

Репрезентативни портрети из атељеа Надар припадају најранијим сликаним представама кнеза Милана из периода његове самосталне владавине (Борозан 2013: 470). Завршени су почетком 1874. године, свакако пре месеца марта, када је кнез писао Феликсу Надару поводом њиховог преузимања,¹⁹ и судећи по времену настанка, поручени су у време фотографисања.

Кнез Милан је Надару у писму од 8. марта 1874. године навео како је од Грињана²⁰ (Grignan) чуо да су његов портрет и све копије завршени и да је од свих који су видели дело код Гупила (Adolphe Goupil)²¹ чуо да је изванредно, и по начину израде и по сличности (сл. 6, 7)

¹⁹ BnF, Département des manuscrits, NAF 24280, F. 159. У *Инвентару збирке рукописа Феликса и Пола Надара* писмо је под бројем 7276.

Види: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10085036s/f407.item.r=felix%20pau1%20nadar.zoom>

²⁰ Грињан је био новинар, фотографисао се код Надара.

²¹ Гупил је у 19. веку био један од најзначајнијих париских трговаца уметничким делима, и нарочито њиховим репродукцијама. Од 1870. године имао је бутик на Тргу опера (Place de l'Opéra) у Паризу. Вилу са раскошном галеријом имао је близу Друа (Drouot).

Види: https://en.wikipedia.org/wiki/Goupil_%26_Cie

(Крстић-Фај 2015: 279, 281). Задужио је свог личног секретара, који је путовао у Париз, да их преузме и донесе. Надара је молио да једну копију преда кнежевој мајци, која је у том моменту била у Паризу а да другу копију, у кнежево име, поклони свом шармантном пријатељу маркизу Ди Ло д'Алеману (Du Lau d'Allemans), кога су обојица тако искрено ценили.²²

Кнез је Надару исказао захвалност за сву пажњу коју му је указао испоручујући му достојно дело, као и искрено дивљење и симпатије. Потписујући се у доњем десном углу: *M. M. Obrènovitsch* изоставио је кнежевску титулу, можда стога да не звучи претенциозно пред тридесет четири године старијим, славним Парижанином. Истакнимо и то да је Милан Обреновић био страствени љубитељ фотографије, којом се и сам аматерски бавио (Борозан 2013: 500).

Кнежево писмо Надару драгоцен је извор за прецизније датирање портрета. Најшири временски оквир њиховог настанка је од септембра 1873. године па до марта 1874. године, односно од кнежевог фотографисања па до писања писма. Писмо је и својеврсно сведочанство о односу чувеног Парижанина и младог српског кнеза. Интересантно је поменути да је пет недеља касније, у Надаровом некадашњем атељеу на Булевару капуцина, отворена прва изложба импресиониста (15. април – 15. мај 1874) (Enciklopedija likovnih umjetnosti 1964: 520). Милан Обреновић је касније у своју уметничку збирку уврстио и дела француских импресиониста.

Може се претпоставити да је портрете кнеза Милана из атељеа Надар насликао Адријен Турнашон (Adrien Alban Tournachon), Феликсов млађи брат, сликар по образовању, који је пак најпознатији по фотографском раду²³ (Aubenas and Lacoste 2018; Aubenas and Lacoste and Givodan 2018). Сликарству се посветио од 1863. године, када је радио за брата и добијао јавне поруџбине, бавио се рестаурацијом, гравиром и цртежима за журнале²³ (Aubenas and Lacoste 2018: 30). На париским Салонима излагао је 1869. и 1870. године (Aubenas and Lacoste and Givodan 2018). Адријенови радови су расути и изгубљени услед боемског живота и честих селидби, те је његов сликарски опус данас мало познат (Aubenas and Lacoste 2018: 32, 33).

У време настанка портрета кнеза Милана, Адријен је био у изузетно тешкој финансијској ситуацији. Брата Феликса молио је за помоћ око добијања

поруџбина и он му је 1875. године обезбедио да за суд у Тулузу копира једну слику. Следеће поруџбине уследиле су 1876. и 1880. године (Aubenas and Lacoste and Givodan 2018).

Портрети кнеза Милана из атељеа Надар убрзо су Стевану Годоровићу послужили као предложак. Он је поновио кнежеву представу али га је приказао у пуној фигури. При врху леве стране насликао је и бисту кнеза Михајла, кнежевог рођака и претходника на власти, наглашавајући тако континуитет династије Обреновић.²⁴

Владари су фотографије и портрете користили у сврхе презентације, промоције, пропаганде и глорификације. Поред приказа изгледа владара, они су преносили и одређене поруке и омогућавали успостављање комуникације са домаћом и иностраном јавношћу. Владар је требало да буде присутан у јавности а његове визуелне представе биле су супститути њега и његове моћи (Борозан 2013) који су нашли широку примену: пласирани су у јавним просторима, објављивани су у штампи, репродуковани на разгледницама, предметима примењене уметности, поклањани су и продавани...

Деветнаестогодишњи српски кнез и будући краљ Милан Обреновић се при грађењу личног владарског визуелног идентитета, на самом почетку самосталне владавине, ослонио и на искуство и углед славног Феликса Надара. Кнежев избор у извесној мери сведочи и о његовој наклоности француској култури и уметности.

Фотографије из 1873. године стандаризовани су портрети формата „визиткарте” из Надарове комерцијализоване, а не ране, најуспешније фазе. Снимљене су у деликатном моменту када је млади кнез у земљи требало да учврсти своју власт, а да на међународној сцени поправи нарушене односе са великим силама, укључујући и Француску.

Кнез Милан је по преузимању власти требало да се представи како својим поданицима тако и иностраној јавности. Фотографије и портрети из атељеа Надар били су важно средство у успостављању нужне комуникације. Надарове фотографије кнеза Милана су, по свему судећи, првенствену примену стекле у Паризу, а потом и у Србији, где су вероватно и продаване. Фотографије у униформи биле су намењене широкој јавности а оне у грађанском оделу далеко оже, интимнијем кругу људи, те су вероватно стога остале мало познате.

Фотографије су младом кнезу Милану, током прве званичне посете Паризу, биле потребне у циљу промоције и презентације. Он их је вероватно поклањао личностима високог ранга са којима је намеравао да развија новоуспостављене односе, али и париским професорима и школским друговима, које је сада срео у новом својству, на опроштајној вечери, а можда и неком другом приликом.

Репрезентативни сликани портрети кнеза

²² По свему судећи, реч је о Алфреду ди Ло д'Алеману (Alfred du Lau d'Allemans, 1833–1919), приказаном на слици *Клуб улице Ројал (Le Cercle de la rue Royale)*. Види: https://www.museeorsay.fr/fr/collections/oeuvrescommentees/recherche/commentaire/commentaire_id/le-cercle-de-la-rue-royale22193.html?no_cache=1&cHash=d4518dd62a

Кнез Милан је такође био члан клуба Ројал. Види: Борозан 2013: 196. Маркиз ди Ло био је близак Ротшилду, обојица су били на поменутој кнежевој опроштајној вечери. Види: *Le Constitutionnel* 1873: 4.

²³ Претпоставка о аутору портрета настала је анализом чињеница и околности, а не ликовних одлика. Адријенови радови нису доступни за анализе. Види: Aubenas and Lacoste 2018: 32, 33. Адријен је једно време носио псеудониме Надар Млађи (Nadar Jeune) и Турнашон Млађи (Tournachon Jeune). У време настанка портрета кнеза Милана, више није имао право на псеудоним Надар (*ibid.*: 30).

²⁴ Портрет је у Војном музеју у Београду. Датиран је у средину 8. деценије 19. века. Види: Борозан 2013: 471, 472, сл. 238.

Милана из престижног париског атељеа били су намењени одређеним јавним просторима али, како сазнајемо из писма Надару, кнез их је и поконио својој мајци и француском маркизу Д'Алеману, кога је много ценио. Уколико је тачна претпоставка да је ове портрете насликао Адријен Турнашон, они у том случају припадају ретким сачуваним ликовним радовима овог француског аутора, чији опус тек треба да се истражи и валоризује.

ЛИТЕРАТУРА

Лазих, Д. 2019

Надар и уметност фотографије, у: *Портрет једног времена: фотографије Феликса Надара*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 13–29. (Lazić, D. 2019, Nadar i umetnost fotografije, u: *Portret jednog vremena: fotografije Feliksa Nadara*, Novi Sad: Galerija Matice srpske, 13–29)

Огњановић, Ј. 2019

Надар – живот фотографа, у: *Портрет једног времена: фотографије Феликса Надара*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 31–57. (Ognjanović, J. 2019, u: *Portret jednog vremena: fotografije Feliksa Nadara*, Novi Sad: Galerija Matice srpske, 31–57)

Aubenas, S. and Lacoste, A., 2018

Les Nadar: une légende photographique, catalogue de l'exposition, Paris: Bibliothèque nationale de France.

Вукелић, Д. 2016

Баштински трагови Обреновића у музејским, архивским и библиотечким збиркама Црне Горе, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, IV, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 181–294. (Vukelić, D. 2016, Baštinski tragovi Obrenovića u muzejskim, arhivskim i bibliotečkim zbirkaма Crne Gore, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije i Evrope*, IV, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 2016, 181–294)

Крстић-Фај, Г. 2015

Обреновићи у јавним збиркама Француске, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе*, III, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 271–299. (Krstić-Faj, G. 2015, Obrenovići u javnim zbirkaма Francuske, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije i Evrope*, III, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 271–299)

Бојовић, Р. 2014

Владарски дом Обреновића у збиркама Народног музеја у Чачку, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, II, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 205–249.

(Bojović, R. 2014, Vladarski dom Obrenovića u zbirkaма Narodnog muzeja u Čačku, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije*, II, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 205–249)

Маричић, Д. 2014

Династија Обреновић у збиркама Војног музеја, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, II, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 9–26. (Maričić, D. 2014, Dinastija Obrenović u zbirkaма Vojnog Muzeja, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije*, II, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 9–26)

Петровић, П. 2014

Портрети Обреновића из збирке српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја у Београду, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, II, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 133–160. (Petrović, P. 2014, Portreti Obrenovića iz zbirke srpskog slikarstva XVIII i XIX veka Narodnog muzeja u Beogradu, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije*, II, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 133–160)

Бујић, М. и др. 2014

Обреновићи у колекцијама Музеја примењене уметности, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, II, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 181–206. (Buijić, M. i dr. 2014, Obrenovići u kolekcijama Muzeja primenjene umetnosti, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije*, II, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 181–206)

Бојковић, С. 2013

Заоставштина Обреновића у Историјском музеју Србије, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, I, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 11–187. (Bojković, S. 2013, Zaostavština Obrenovića u Istorijском muzeju Srbije, u: *Obrenovići u muzejskim i drugim zbirkaма Srbije*, I, ur. A. Marušić i A. Bolović, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 11–187)

Борозан, И. 2013

Слика и моћ, представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. (Borozan, I. 2013, *Slika i moć, predstava vladara u srpskoј vizuelnoj kulturi 19. i početkom 20. veka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu) available through: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:183/16/bdef:Content/get> [accessed 29 April 2020].

Драшковић, Д. и Савић, М. 2013

Обреновићи у Историјској збирци Народног музеја Краљево, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије*, I, ур. А. Марушић и А. Боловић, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 285–310. (Drašković, D. i Savić, M. 2013, *Obrenovići u Istorijској zbirци Narodnog muzeja Kraljevo*, у: *Obrenovići u muzeјskim i drugim zbirкаma Srbije*, I, ур. А. Марушић и А. Боловић, Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja, 285–310)

Тодић, М. 1993

Историја српске фотографије (1839–1940), Београд: Просвета – Музеј примењене уметности. (Todić, M. 1993, *Istorija srpske fotografije* (1839–1940), Beograd: Prosveta – Muzej primenjene umetnosti)

Enciklopedija likovnih umjetnosti 1964

Nadar, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, III.

Documents diplomatiques français (1871-1914). 1929.

Paris: Ministère des affaires étrangères Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914–1918; Imprimerie nationale–Alfred Costes–L'Europe nouvelle available through: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k64518063> [accessed 22 April 2020].

Јовановић, С. 1934

Влада Милана Обреновића, I, Београд: Просвета (Jovanović, S. 1934, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd: Prosveta) available through: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Knjige/Zbirka_knjiga_Slobodana_Jovanovica/TDJ-0989-007#page/0/mode/1up [accessed 18 May 2020].

НОВИНЕ

The illustrated London news, 15 July 1876, 4. available through:

<https://www.britichnewspaperarchive.co.uk/search/results/1876-07-15?NewspaperTitle=Illustrated%2BLondon%2BNews&IssueId=BL%2F0001578%2F18760715%2F&County=London%2C%20England> [accessed 10 April 2020].

Le Constitutionnel : journal du commerce, politique et littéraire (Paris), 21 Octobre 1873, 4. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6768951/f4.item.r=milan%20obrenovitch%20paris.zoom> [accessed 10 April 2020].

La Presse a (Paris), 21 Octobre 1873, 2. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k514475w/f2.item.r=prince%20milan%20obrenovitch.zoom> [accessed 10 April 2020].

La Liberté (Paris), 16 Octobre 1873, 3. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k47792605/f3.item.r=prince%20milan%20obrenovitch.zoom> [accessed 10 April 2020].

La Presse b, (Paris), 30 Septembre 1873, 2. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k514454t/f2.item.r=prince%20milan%201873.zoom> [accessed 15 April 2020].

Le XIXe siècle (Paris), 13 Septembre 1873, 2. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75580259/f2.item.r=milan%20obrenovic.zoom> [accessed 10 April 2020].

Journal des débats politiques et littéraires (Paris), 8 Septembre 1873, 3. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4587495/f3.item.r=PRINCE%20MILAN%20obrenovic%201873.zoom> [accessed 11 April 2020].

ИЗВОРИ

БнФ (BnF), Албуми атељеа Надар, том 5, 6, 22, *Фотографије кнеза Милана Обреновића и пратећа документација*, available through:

<https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20nadar%20milan%29%20and%20dc.creator%20all%20atelier%20nadar%20.%20photographe>" [accessed: 22 April 2020].

БнФ (BnF), Одељење рукописа, *Инвентар збирке рукописа коју су формирали Феликс и Пол Надар* (BnF, Département des Manuscrits, *Collection d'autographes formée par Félix et Paul Nadar. XXX Table alphabétique et analytique, dactylographiée, de tous les correspondants de Félix et Paul Nadar figurant dans les vingt-neuf volumes de la collection*), NAF 24289. available through:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10085036s/f1.item.r=felix%20paul%20nadar.zoom> [accessed: 12 March 2020].

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА

Aubenais, S. and Lacoste, A. and Givodan, J. 2018

Les Nadar: une légende photographique, Chronologies, [e-source], Paris: BnF. Available through:

<http://expositions.bnf.fr/les-nadar/chronologie/index.php> [accessed 25 May 2020]

Интернет садржаји БнФ (BnF) (www.bnf.fr; gallica.bnf.fr)

СКРАЋЕНИЦЕ

БнФ (BnF): Национална библиотека Француске (Bibliothèque nationale de France)

МАП (MAP): Медијатека архитектуре и наслеђа (Médiathèque de l'Architecture et du patrimoine)

Summary

GORDANA KRSTIĆ-FAYE

Independent researcher, Paris, France; Belgrade, Serbia

PHOTOGRAPHS AND PAINTED PORTRAITS OF SERBIAN PRINCE MILAN OBRENOVIĆ BY *FELIX NADAR STUDIO* IN PARIS

Serbian prince and future king Milan Obrenović (1854-1901) took over the throne in 1872. The following year, he officially visited Paris (8th September – 22nd October, 1873) and, during this stay, he was photographed in famous *Nadar Studio*. These photographs were later produced for the *Nadar Studio* albums, and are currently preserved in Paris (National Library of France (BnF); MAP). Milan Obrenović is presented in half profile or frontally, in his military general's uniform, or in elegant clothes. Photographs are rectangular or medallion-shaped. Their formats are of *card of visite* or *carte for album*. Four of these photographs are also kept in four museums in Serbia. Two of them are dated: *Paris 1873. Nadar Studio* also produced representative portraits of prince Milan, painted in oil on canvas and modelled on one of the above-mentioned photographs from 1873. The portraits were completed by the 8th of March 1874, when prince Milan wrote a letter to Felix

Nadar regarding their handover. He asked Nadar to offer two of these portraits: one to the prince's mother, and the other one to Marquis du Lau d'Allemans. The letter is kept at the *Manuscript Collection* of the National Library of France (BnF), in Paris. Today, two of these portraits are owned by two museums in Serbia: the National Museum in Belgrade and the Military Museum in Belgrade, while the third one is owned by the National Museum of Montenegro, in Cetinje. The painted portraits present a three-quarter figure of the standing prince, wearing his military general's uniform, with his face in half profile. The inscription: *Ateliers Nadar Paris 1874* is written at the bottom right corner. It can be assumed that the author of the painted portraits is Adrien Alban Tournachon, Felix Nadar's younger brother. In that case, these portraits represent rarely preserved artworks of the artist, whose oeuvre is yet to be discovered and valorised.

Translated by the author